

معرفی و بررسی کهن ترین نسخه خطی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)^۱

کاظم استادی*

[تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۵/۲۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۲۴]

چکیده

تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، از تفاسیر روایی شیعه با نزدیک به یکصد نسخه خطی است، که در نوع خود کم نظیر است. درباره نسخ خطی این تفسیر، تاکنون کار مستقلی انجام نشده و غیر از معرفی مختصر نسخه‌ها در فهراس، مطالبی یافت نشد. بنابراین، لازم بود تحقیق مستقلی درباره کهن ترین نسخه خطی این تفسیر با پیش کشیدن پرسش‌هایی انجام شود: ۱. کهن ترین نسخه خطی مستقل و غیرمستقل تفسیر عسکری کدام است؟ ۲. این نسخ خطی، اصیل هستند یا خیر؟ ۳. ویژگی‌های قدیمی ترین نسخ خطی تفسیر کدام است؟ در نوشتار حاضر، ضمن پاسخ به این پرسش‌ها، مشخص شد که قدیمی ترین نسخه مستقل تفسیر، نسخه خطی دانشگاه تهران، به تاریخ ۸۰۸ ه.ق. است؛ و از آن سو، قدیمی ترین نسخه خطی (با تاریخ ۷۳۶ ه.ق.) غیرمستقل از تفسیر که حدود چهل روایت از ۳۶۳ روایت موجود آن را در بر دارد، نسخه خطی کتاب احتجاج است. همچنین، روشن شد که نسخه کهن تفسیر، دوخطه و ترمیمی است؛ و در ۱۶ برگ اول، به صورت حرفه‌ای، ترمیم شده است؛ و به نظر می‌رسد نام کاتب و تاریخ کتابت، مخدوش و نونویس باشند؛ هرچند با توجه به متن اصلی نسخه، این نسخه متعلق به قرن هشتم یا نهم است؛ و کاتب نسخه، حلی کبیا یا علی کبیا، احتمالاً از نسل شیعیان زیدی گیلان، بوده است.

کلیدواژه‌ها: تفسیر امام حسن ناصری عسکری، حلی کبیا، احتجاج، حسن بن علی، اطروش.

* نسخه پژوه، کارشناس ارشد فلسفه غرب، دانشگاه مفید؛ دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران kazemostadi@gmail.com

مقدمه

کتاب تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، از تفاسیر روایی شیعه است که در آن، بسیاری از آیات تأویل شده و غالب تأویل‌ها درباره معجزات پیامبر (ص)، حضرت علی (ع) و برخی امامان شیعه است، که البته موضوعات امامت، ولایت، برائت و گاه تقیه، در آن چشمگیرند. در مقدمه و داستان کوتاه ابتدای کتاب تفسیر آمده است که بعد از به قدرت رسیدن حسن بن زید، یعنی داعی کبیر (متوفای ۲۷۰ ه.ق.)، دو راوی (مجهول) همراه پدرانشان، مجبور به مهاجرت از وطن خود و پناهنده شدن به امام حسن عسکری (ع) شدند. امام به پدرانشان اطمینان بخشید که می‌توانند باز گردند و اتفاقی برای آنها نخواهد افتاد؛ و توصیه کرد که فرزندان‌شان را برای تعلیم نزد ایشان باقی بگذارند؛ حسن بن علی (ع)، این تفسیر را برای این فرزندان، در مدت هفت سال بیان کرده است (نک: عسکری، ۱۴۰۹: ۱۰).

متن تفسیر موجود فقط تا پایان آیه ۲۸۲ سوره بقره را شامل می‌شود؛ و حدود ۳۷۹ روایت در آن شماره‌گذاری شده است (همان: سراسر متن). تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، به نسبت کتاب‌های هم‌عرض و مشابه خود، بسیار پُرنسخه است، به طوری که نزدیک به یکصد نسخه خطی دارد (نک: درایتی، ۱۳۹۱: ۶۶۰/۸) که در نوع خود کم‌نظیر است.

قبل از هر گونه قضاوت درباره متن و انتساب مؤلفان منابع متقدم، ابتدا لازم است نسخه‌های متقدم این آثار ارزیابی و اصالت‌سنجی مستقل شود تا زیربنای پژوهش‌های بعدی، مستحکم شود؛ این کار را معمولاً مصححان این منابع متقدم انجام نمی‌دهند. درباره نسخ خطی این تفسیر منسوب به امام عسکری (ع) نیز کار مستقلی تاکنون انجام نشده و غیر از معرفی نسخه‌ها در فهراس مرتبط و به صورت مختصر، و نیز معرفی برخی نسخه‌ها در چاپ تحقیقی کتاب تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، چیزی یافت نشد. بنابراین، لازم است تحقیق مستقلی درباره کهن‌ترین نسخه خطی این تفسیر با مطرح کردن این پرسش‌ها انجام شود: ۱. وضعیت نزدیک‌ترین نسخه به زمان تألیف، در تفسیر عسکری

معرفی و بررسی کهن‌ترین نسخه خطی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) / ۳۳

چگونه است؟ ۲. کهن‌ترین نسخه خطی مستقل و غیرمستقل تفسیر عسکری کدام است؟ ۳. اصالت این نسخه خطی متقدم چگونه است؟ ۴. ویژگی‌های قدیمی‌ترین نسخه خطی این تفسیر کدام است؟

در نوشتار حاضر، ضمن پاسخ به این پرسش‌ها، کهن‌ترین نسخه خطی شناسایی شده موجود از این تفسیر را، تحت چندین عنوان، معرفی و بررسی می‌کنیم.

۱. درباره نسخه‌شناسی تفسیر عسکری

طبق آمار فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، حدود ۹۵ نسخه خطی از تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) شناسایی شده که غیر از حدود ۱۵ نسخه بدون تاریخ کتابت، بقیه نسخه‌ها، تاریخ‌هایی میان ۸۰۸ ه.ق. تا ۱۲۶۸ ه.ق. دارند. کهن‌ترین نسخه تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) را در دو وضعیت می‌توان محل تأمل قرار داد؛ یکی نسخه مستقل تفسیر؛ و دوم، نسخه خطی که بخشی از تفسیر را به صورت غیرمستقل در خود جای داده است.

۱.۱. قدیمی‌ترین نسخه‌های مستقل

قدیمی‌ترین نسخه مستقل (با فرض غیرمخدوش بودن تاریخ کتابت)، نسخه خطی دانشگاه تهران، به تاریخ ۸۰۸ ه.ق. است (نک: درایتی، ۱۳۹۱: ۶۶۰/۸)، که درباره‌اش سخن خواهیم گفت. جدای از این نسخه و پس از آن، قدیمی‌ترین نسخه دیگر، نسخه خطی کتابخانه گلپایگانی (شماره ۱۰۴۵/۳-۶/۱۳۵) به تاریخ ۸۸۶ ه.ق. است، که کاتب آن «حسین بن ظهیر بن عبدالله بن نجم‌الدین بن حسین بن حسین تاج‌الدین حافظ شمس‌الدین طبرسی» است. این نسخه، طبق معرفی فهرست‌نگار و آغاز و انجام آن، نسبت به نسخه‌های دیگر، افتادگی دارد؛ و بخشی از جزوات تفسیر را به نسبت نسخ دیگر در بر دارد. بنابراین، تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) تاکنون نسخه‌ای قدیمی‌تر از قرن نهم ندارد؛ و نسخه‌های اندک اولیه آن، در قرن یازدهم و دوازدهم، به سرعت افزایش یافته و کثرت نسخه‌ای این کتاب، همگی متأخر محسوب می‌شود.

۱. ۲. قدیمی‌ترین نسخه غیرمستقل

ممکن است کتابی از نظر قدمت نسخه خطی، نسخه‌ای غیرمستقل داشته باشد؛ به این معنا که بخشی از کتابی در کتاب دیگری حضور داشته باشد که آن کتاب غیرمستقل، نسخه‌ای قدیمی‌تر از اصل کتاب داشته باشد. کتاب تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) نیز این گونه است؛ و نسخه‌های غیرمستقلی برای آن وجود دارد که این نسخه‌ها کمی قدیمی‌تر از نسخه مستقل کتاب تفسیرند. درباره نسخه غیرمستقل از تفسیر، که شامل روایات تفسیر منسوب به امام عسکری (ع) باشد، دو مطلب در خور ذکر است؛ یکی روایات این تفسیر در آثار شیخ صدوق، و دیگری روایات این تفسیر در کتاب موسوم به احتجاج.

الف. روایات تفسیر در آثار شیخ صدوق

شیخ صدوق، حدود سی روایت از شخص مجهولی به نام‌های «مُحَمَّدُ بْنُ الْقَاسِمِ الْأَسْتَرَبَادِيِّ الْمُفَسِّرِ»، احتمالاً در سفرش به استرآباد و جرجان (حدود سال ۳۶۸ ه.ق.) با دو واسطه از حسن بن علی دریافت کرده، و در برخی آثار خود نقل کرده است. این اسناد دو دسته هستند: یک. اسناد یوسف و عَلِيٍّ عَنِ أَبِيهِمَا عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ که بیشترین سهم اسناد را دارند (نک: صدوق، ۱۳۷۹: ۲۴، ۳۳، ۳۶ و ۳۹۹؛ همو، بی تا: ۴۱۶/۲؛ همو، ۱۳۹۰: ۲۸۸/۱ و ۲۹۱)؛ دو. اسناد أَحْمَدُ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ (صدوق، ۱۳۷۹: ۲۸۷ (دو حدیث) و ۲۸۸)؛ که از اسناد این روایات، چهار روایت در عیون اخبار الرضا (ع) است، که همانند دیگر روایات آن، لقب «الناصری» را به دنبال نام حسن بن علی ندارد؛ و به تنهایی، به صورت «حسن بن علی» آمده است (نک: همو، ۱۳۹۰: ۲۷۴/۱، ۲۹۷ و ۵۲/۲). در اینجا، چند پرسش در خور توجه است:

۱. اگر شیخ صدوق کتاب تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) را در اختیار داشته است، چرا ۳۵۰ روایت از دیگر روایات موجود در این کتاب تفسیری را نقل نکرده است؟ با اینکه صدوق آثار متنوعی دارد که مطالب روایات تفسیر منسوب به امام عسکری (ع)، متناسب به کارگیری در آن آثار است؛ و البته، شیوه حدیثی او، تأکید بر جمع‌آوری احادیث

معرفی و بررسی کهن‌ترین نسخه خطی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) / ۳۵

بوده است. مثلاً تمامی روایات از امام رضا (ع) موجود در تفسیر عسکری را می‌توانست در اخبار عیون اخبار الرضا (ع) درج کند.

۲. اگر این تفسیر کنونی با همین اسناد منسوب به شیخ صدوق، در دست صدوق بوده است، چرا وی روایات اندکی را که از این تفسیر عسکری نقل کرد با دو طریق متفاوت از هم، در آثار خویش آورده است؟

جدای از این نکات، اکنون چون این سی روایت صدوق از مفسر استرآبادی، که ممکن است از کتاب تفسیر عسکری نقل شده باشد، به صورت پراکنده در آثار مختلف شیخ صدوق هست، و در یک نسخه خطی کتاب نیستند، نمی‌توان از آنها به عنوان معرفی کهن‌ترین نسخه غیرمستقل از کتاب تفسیر عسکری بهره برد. ولی از باب اطلاع، اسناد روایات تفسیر منسوب به امام عسکری (ع) در آثار صدوق، شامل هفت عنوان است؛ یعنی عیون اخبار الرضا (ع)، التوحید، الامالی، من لایحضره الفقیه، معانی الاخبار، صفات الشیعة، و علل الشرائع (نک: استادی، ۱۴۰۰ ب: سراسر متن) که وضعیت نسخه‌های خطی برخی از آنها عبارت‌اند از:

۱. کتاب عیون اخبار الرضا (ع) که قدیمی‌ترین نسخه تاریخ‌دار آن مربوط به ۵۷۶ ه.ق. است (درایتی، ۱۳۹۱: ۲۱۲/۲۳) و نسخه‌ای دیگر در حدود قرن چهارم، یعنی هم‌عصر شیخ صدوق (متوفای ۳۸۱ ه.ق.) تخمین زده شده است. بنابراین، فاصله زمانی خاصی طبق نسخه حدودی قرن چهارم، با اسناد روایات تفسیر وجود ندارد؛ و طبق نسخه تاریخ‌دار، حداقل حدود دویست سال فاصله زمانی بدون اسناد تا راوی اسناد نسخه، یعنی شیخ صدوق، وجود دارد.

۲. کتاب علل الشرائع، که قدیمی‌ترین نسخه‌اش مربوط به قرن نهم است (همان: ۸۳۵/۲۲).

۳. کتاب توحید، که قدیمی‌ترین نسخه‌اش مربوط به سال ۹۵۱ ه.ق. است (همان: ۴۱۸/۹).

۴. کتاب معانی الاخبار، که قدیمی‌ترین نسخه‌اش مربوط به قرن دهم است (همان: ۲۵۷/۳۰).

پس از بررسی اسناد تفسیر در آثار شیخ صدوق، مشخص شد دست‌کم، دو طریق در آثار شیخ صدوق از تفسیر عسکری یافت می‌شود، که منتهی به «حسن علی هستند»، و البته، تفاوت‌های بسیار شاخصی در توصیفات خود دارند، که گویای دو شخص‌اند: یکی امام زیدیه (یعنی ناصر اطروش) و دیگری امامان امامیه (یعنی امامین عسکرین (ع)). اما با توجه به اسناد تفسیر عسکری در احتجاج، به نظر می‌رسد تمامی اسناد صدوق از «الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ أَبِيهِ»، منظور «الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ النَّاصِرِيِّ عَنْ أَبِيهِ» هستند، که در نسخه‌برداری‌های بعدی آثار صدوق، تحریف و تصحیف شده‌اند.

همچنین، به نظر می‌رسد شیخ صدوق کتاب تفسیر را مستقیماً در اختیار نداشته است. حتی تمامی روایات و احادیث کتاب را در طرق افراد دیگری ندیده و نشنیده است. به این معنا که شیخ صدوق، فقط به تعداد اندکی (یعنی حدود سی روایت) از روایات تفسیر عسکری، به واسطه مفسر استرآبادی و دیگران دسترسی پیدا کرده و فقط همان روایت‌ها را در آثار خود منعکس کرده است.

به منظور توجه بیشتر به نتایجی که بیان شد، در جدول بعد، کل اسناد روایات شیخ صدوق از «حسن بن علی» را درج می‌کنیم تا افتادگی‌ها و تصحیفات بهتر دیده شود.

ب. روایات تفسیر در کتاب موسوم به احتجاج

کتاب موسوم به *احتجاج*، که به ابومنصور طبرسی منسوب شده، قدیمی‌ترین نسخه غیرمستقل شناخته‌شده‌ای است که بخش چشمگیری از کتاب تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) را در خود دارد. یعنی از اول کتاب تفسیر تا خطبه غدیر (حدود ۱۳۰ صفحه) و برخی روایات دیگر. به عبارت دیگر، حدود ۴۰ روایت از ۳۶۳ روایت کتاب *احتجاج*، از تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) است. نویسنده *احتجاج*، در مقدمه کتاب می‌نویسد: «من به جز روایات تفسیر امام عسکری، بقیه روایات کتاب را بدون سند آورده‌ام؛ زیرا یا اجماع بر آنها هست یا موافق عقل‌اند یا در کتب مخالف و موافق مشهورند؛ و روایات تفسیر منسوب به امام عسکری (ع) را با ذکر سند در ابتدای آنها آوردم، چراکه از حیث شهرت، مانند بقیه روایات کتاب نیستند». این سخن مؤلف، در دوره‌ای میان ۵۴۰ تا ۷۴۰ ه.ق. بیان شده، که تاریخ نگارش کتاب *احتجاج* است (نک: استادی، ۱۴۰۱: سراسر متن). طبرسی در «فصل فی ذکر طرف مما أمر الله فی کتابه من الحجاج والجدال بالتی هی أحسن و فضل أهله» می‌نویسد: «و أما الأخبار فی فضل العلماء فهی أكثر من أن تعدّ أو تحصی لکننا نذکر طرفاً منها فمن ذلك ما حدّثنی به السید العالم العابد أبو جعفر مهدي بن أبي حرب الحسيني المرعشي» (طبرسی، ۱۳۸۶: ۱۴-۱۵)؛ و سپس روایات تفسیر عسکری را به نقل از مهدی مرعشی نقل می‌کند.

اکنون، قدیمی‌ترین نسخه خطی کتاب موسوم به *احتجاج*، نسخه خطی کتاب‌خانه حوزه علمیه اردکان به شماره ۱۷۷ با تاریخ ۷۳۶ ه.ق. است. بنابراین، قدیمی‌ترین نسخه غیرمستقل از تفسیر عسکری که حدود چهل روایت از ۳۶۳ روایت موجود آن را در بر دارد (نک: طبرسی، ۷۳۶: ۵)، نسخه خطی کتاب *احتجاج* است.

۲. کهن‌ترین نسخه مستقل تفسیر امام عسکری

این نسخه به صورت خلاصه در فهرست نسخ خطی کتاب‌خانه دانشگاه تهران (دانش پژوه، ۱۳۳۰: ۲۶۲/۱۶) و نیز فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنا) (درایتی، ۱۳۹۱: ۶۶۱/۸) معرفی

معرفی و بررسی کهن‌ترین نسخه خطی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) / ۳۹

شده است. اما در اینجا فهرست و توضیحات نسخه، به صورت کامل و با تفاوت‌های چشمگیر و مهمی که فهرست‌نگاران قبلی به آن توجه نداشته‌اند، مطرح می‌شود.

محل نگه‌داری نسخه: تهران؛ کتاب‌خانه مرکزی دانشگاه تهران.

کد دست‌یابی به کتاب: ۶۴۱۴.

عنوان نسخه در فهرست: *التفسیر [امام حسن عسکری (ع)]*.

عنوان نسخه در نسخه (نونویس با خط بسیار درشت): هذا کتاب تفسیر الامام ابی

محمد الحسن (سه نقطه زیر س) بن علی صاحب العسکر صلوات الله علیه.

کاتب نسخه: معجول؛ یعنی نام کاتب به صورت نونویس، اما کهنه، به آخر بخش تفسیر

نسخه، با عنوان «علی بن شرف الدین حلی کباء الحسنی (یا الحسینی) الركابی» اضافه شده

است. این نام، در فهرس دیگر، به صورت «... علی کباء ...» درج شده است.

تاریخ کتابت نسخه: معجول؛ یعنی تاریخ نونویس: عصر يوم الجمعة أواسط جمادی

الأولی سنة ثمان و ثمانمائة هجرية.

محل کتابت: نامشخص؛ اگر وضعیت کاتب اصیل بود، احتمالاً نسخه در گیلان نگارش

شده است.

آغاز نسخه نونویسی شده متأخر (چند برگ اول افتادگی داشته که ترمیم شده است):

بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين رب سر الحمد لله رب العالمين و صلى الله على محمد

و آله الطاهرين و سلم تسليما كثيرا، قال محمد بن علي بن محمد بن جعفر بن رفاق حدثني ...

آغاز نسخه اصلی (غیر ترمیمی): فكانوا كطلاب ملك من ملوك الدنيا ينتجعون فضله و

يؤملون نائله و يرجون التفيؤ بظله والانتعاش بمعروفه والانتقال إلى أهلهم بجزيل عطائه

الذي يعينهم ...

انجام نسخه (بر اساس تفسیر): ... ان يرزق تمام هذا التفسیر و يوفقه كما يحب و

يرضى بختيه الضاللي والهوى على اعمالى بالخير و يتوء على توحيده و ولاية خير خلقه

محمد و آله الطيبين الطاهرين.

انجام نسخه (بر اساس مجموعه؛ بخشی از احیاء العلوم غزالی): روی عن الصادق (ع) فی قوله الذین اتیناهم الكتاب یتلونه حقّ تلاوته ان حق تلاوته هو الوقوف عند ذکر الجنة والنار یسئل فی الأولى و یتعبد من الأخری.

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ. کاغذ: سمرقندی، تعداد صفحات: ۱۵۰ برگ، ۱۳ * ۲۰، ۲۶ س ۱۵ * ۱۰ سطر، جلد تیماج مشکی مقوایی، ربعی.

ویژگی‌های نسخه

- نسخه به نوعی مجموعه محسوب می‌شود؛ اکنون، شامل متن تفسیر و نیز در انتهای آن، مطالبی از کتاب احیاء العلوم غزالی درباره قرآن و تلاوت آن است، که نقل قول شده است. البته چون نسخه موجود، از ابتدای نسخه، ترمیمی است، مشخص نیست که قبلاً در ابتدای مجموعه نیز، متن و رساله‌های دیگری وجود داشته که از مجموعه جدا شده است یا خیر.
- در صفحه اول (بدرقه کتاب)، شعری از شیخ‌زاده لاهیجی (متوفای ۹۲۱ یا ۹۲۷ ه.ق.) است که در دم مرگ سروده است. به همراه برخی از نوشته‌های متفرقه دیگران؛ و نیز مهر یکی از مالکان نسخه، و نیز نام مالکی دیگر، که نامش پاک و محو شده است.
- در صفحه دوم، حدیثی است که صفحه مقابل آن، عنوان نونویس نسخه با خط درشت نوشته شده است؛ البته نام کاتب با کمی تفاوت درج شده است؛ یعنی «حلی کیا»، «علی کیا» ذکر شده و الحسنی یا الحسینی نیز، «الحسة» نوشته شده است.
- زیر عنوان درشت نسخه، به صورت ریز نوشته شده: «هو جدی من قبل الام رحمه الله». به نظر می‌رسد این عنوان نسخه و متن زیر آن، در مراحل دوم، نونویس به برگ‌های نونویس ترمیمی ۱۶ برگ ابتدای نسخه، افزوده شده باشد.
- نسخه دو مرتبه مقابله شده است؛ اولی قدیمی‌تر از قرن یازدهم؛ و بار دوم، به همت الشیخ أحمد الکرکی (قرن ۱۱) مقابله شده که درباره‌اش سخن خواهیم گفت.

۳. درباره اصالت نسخه خطی کهن

نسخه تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) دانشگاه تهران، دو خط و ترمیمی است؛ و مشخص است که نسخه از ابتدایش افتادگی داشته، و در ۱۶ برگ اول به صورت حرفه‌ای، ترمیم شده است. رنگ کاغذ نسخه، نوع سبک خط، پیرنگی جوهر و شکل حروف آن، و نیز دقت در نگارش بین خطوط و مستقیمی خطوط صفحه، در ۱۶ برگ اول نسخه با بقیه متن نسخه متفاوت است.

با توجه به عنوان ابتدای نسخه که نوه کاتب احتمالی نوشته است: «هو جدی من قبل الام رحمہ اللہ»، طبق تشخیص ظاهری نسخه‌شناسی، ممکن است ترمیم کلی نسخه در این ۱۶ برگ، در قرن نهم هجری صورت گرفته باشد؛ زیرا اصل نسخه به اعتبار تاریخ کتابت (که البته نونویس است)، ۸۰۸ ه.ق. ذکر شده، و با توجه به مقابله دوم نسخه که در قرن یازده انجام شده، و مقابله اول نیز قدیمی‌تر از آن است، بنابراین ترمیم نسخه، احتمالاً در قرن نهم صورت گرفته است.

نکته بسیار مهم در اصالت تاریخی نسخه، وضعیت تاریخ کتابت نسخه است، که در انتهای بخش تفسیر نسخه، و قبل از مطلب *احیاء العلوم* درج شده است: «عصر يوم الجمعة أواسط جمادی الأولى سنة ثمان و ثمانمائة هجرية». این تاریخ، با توجه به رنگ جوهر و نیز فرم خط، نونویس است و در زمان ترمیم نسخه درج شده است؛ یعنی خط تاریخ کتابت، با خط متن ۱۶ برگ اول هماهنگی دارد. همچنین، از نظر چینش نوشته کاتب در جاسازی داخل متن نسخه، و سفیدی اندکی که در انتهای عنوان کاتب وجود دارد و شسته شده، به نظر می‌رسد نام کاتب و تاریخ کتابت، مخدوش و نونویس باشد.

حداقل دو فرض خوش‌بینانه متصور است؛ یکی اینکه نسخه به تصور نوه دختری، از آن جدش بوده و وی نام جدش را در زمان ترمیم به نسخه افزوده است؛ دوم اینکه، چه بسا نام کاتب و تاریخ کتابت، در زمان ترمیم، تصحیح شده باشد و این تاریخ و نام، از نظر واقعیت خارجی نیز، صحیح باشند.

معرفی و بررسی کهن‌ترین نسخه خطی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) / ۴۳

در هر صورت، جدای از متن ۱۶ برگ ترمیمی نسخه، متن اصلی نسخه، از نظر سبک خط و شکل صفحات و نگارش آن، مطابق با نسخه‌های خطی قرن هشتم است؛ به این معنا که از نظر تاریخی و نسخه‌شناسی، تاریخ کتابت نسخه، با اصل متن نسخه هماهنگی تاریخی دارد. بنابراین، نسخه موجود تفسیر و در زمان نوشتن این مقاله، کهن‌ترین نسخه تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) و متعلق به حدود قرن هشتم هجری قمری است.

ما صحت العقول فاحترز من الخلط في الشك ان فان الله يعظم شراب المصطفى والمختص
 في الشك وان دلعت تحت محمد رسول الله صلوات الله عليهم يقولوا من اجرائين احمر ونا في الشك ان فان الله يعظم شراب المصطفى والمختص
 الاخرى حتى يقينا الحق ونفيا الباطل الا اذا بعنا الله يوم القيمة عظم ثوابها ولا يزال يصل
 عليها احدية اخرى حتى يحيا النعيم يدكرها الملايكه ما كان من طاعتها من الدنيا وما كان من ثوابها
 من انواع الموم فيها وما ان الله عندهما حتى تجلدهما في الجنة ان فيهن طين يتبعن يوم القيمة في
 ساقيلهن تطير لثيابها وترى استجابها محيط وترى حسنها قليلا فيقال يا ايها الله صلوات
 عليك يا ابن حيا نيك فيقول لا اذكر حسنة فيقول الله لحفظتها يا صلديكي تذكر واحسانها
 وذكرها اجرا منها فيقول الله حسنتها يقول الملك الذي على اليمين الملك الذي على الشمال ان تذكر
 من حسنتها كذا او لا فيقول بل ولكن اذكر من سيئاتها كذا او لا فيقول الملك الذي على
 اليمين ان فيما تذكر ثوبها منها قال لا اذكر قال اما تذكر انما وصاحبتهما تذكر بالشك الذي
 كانت عندهما حتى اتعتتا شديتاها ولم تأخذها في الله لومة لائم فيقول بل فيقول الملك الذي
 على اليمين الذي على الشمال ان تذكر الشك في صحتها توبة طاعة لسادة ثوبها ثم يطميان
 كتابها بامرهما فيجدا حسنتها كلها مكتوبة فيدهوسياتها كلها ثم تجدان في الحرم يا امي تبت
 الشك في الحق للضعف على المبطلين ما تاخذ كذا في الله لومة لائم فيصير كذا كذا في الحق
 الماضية ومحو الخطا نكر السالفة قوله عز وجل لا يا ايها النبي اذا دعا احدك
 او لم يدر في قوله عز وجل لا يا ايها النبي اذا دعا احدك او لم يدر في غنقه ثم اذ دعا في
 لا قامتها وليقها ولينص فيهما والاشارة فيها لومة لائم وليحرم بالعرضه وليمنع المتك
 في حرمته ولا يا ايها النبي اذا دعا احدك او لم يدر في غنقه ولا يمتنعوا الشك ان في قوله عز وجل
 امتنعوا او لا الشك ان اذا كانت عندك ولا يمتنعوا الشك ان في قوله عز وجل امتنعوا او لا
 في قوله عز وجل امتنعوا او لا الشك ان اذا كانت عندك ولا يمتنعوا الشك ان في قوله عز وجل
 الامية الظاهر في علم ولله القاب المستظهر المعلن امام زماننا الذي ينظر في وجهه وظهوره ورواقه
 القيمة ارتقا لقاره والكشف عن متنا بحضور وظهوره ووجدان تمام هذا التقدير المبني
 الشريف اجماعهم الى الطين وقد اتفقوا في كفاية هذه الاجراء في عصر يوم تسوية او
 حمانى راوى سنة ثمان وثمانمائة هجرة على العبد الفقير المحتاج الى رحمة الله تعالى
 الذين على كفاية الحسنى الكافي حامدا لله ثم وصفا على تنبيه المصطفى والمنصوبين
 من قوله عز وجل ان يري في تمام هذا التقدير في بعضه ثم ايجبه ويوصي بحسبة الصلوات والاهل في
 الحمد في قوله عز وجل ان يري في تمام هذا التقدير في بعضه ثم ايجبه ويوصي بحسبة الصلوات والاهل في

تذكرت

وذكرها

ام
لذكرها

مع كتاب
 المصطفى
 بلان
 مع كتاب
 المصطفى
 بلان

۴. درباره کاتب و مالک نسخه

نام مالک و کاتب نسخه، در دو جا درج شده است؛ یکی در ابتدای نسخه با خط بسیار درشت، که این قسمت جزء بخش ترمیمی نسخه و نونویس است؛ و همان‌طور که اشاره شد، ممکن است این ترمیم را نوه کاتب یا مالک انجام داده باشد. در این قسمت نوشته شده: «علی بن شرف الدین علی کباء الحسه الرکابی». دوم، در انتهای بخش تفسیر نسخه، که نوشته شده است: «علی بن شرف الدین حلی کیا الحسینی (یا الحسینی) الرکابی» و در انتهای آن نیز یک کلمه پاک‌شدگی وجود دارد، که شبیه کلمه «علی» است. درج اسم کاتب در این دو جای نسخه، در «علی کباء» و «حلی کباء» تفاوت دارد. در فهرس نیز، همان نام «علی کباء» را ثبت کرده‌اند (نک.: دانش‌پژوه، ۱۳۳۰: ۲۶۲/۱۶) و توجهی به این تفاوت در درج نام نداشته‌اند.

در هر صورت، چه نام کاتب «حلی کباء» باشد و چه «علی کباء»، وی شناخته نشد؛ و ترجمه‌ای از او نیافتیم. ولی با توجه به تاریخ نسخه، یعنی قرن هشتم و نهم، و نیز عنوان «کباء»، به نظر می‌رسد کاتب نسخه از «خاندان آل‌کیا» در گیلان باشد. واژه «کیا» به معنای بزرگ، حاکم، والی، امیر و پادشاه به کار رفته، که به علما نیز گفته می‌شود. به همین دلیل برخی از سادات حاکم گیلان، «کیا» و «کار کیا» خوانده شده‌اند.

آل‌کیا یا کیاییان (۷۶۹-۱۰۰۰ ه.ق.)، از سلسله‌های حاکم شیعی در گیلان هستند، که نسبشان را به امام سجاد (ع) می‌رسانند. کیاییان با کمک سادات مرعشی طبرستان (که راوی اصلی تفسیر عسکری، یعنی مهدی مرعشی نیز، از آنها است) در گیلان و مرکزیت لاهیجان، تشکیل حکومت دادند. آنها در آغاز حکومت، زیدی‌مذهب بودند و بعدها به اثناعشری گرویدند (نک.: شریعتی فوکلابی، ۱۳۸۸: ۶۴).

در خور توجه است که برخی از نوادگان حسن بن علی اطروش و علمای فرقه ناصری که مروج وی بوده‌اند، از خاندان آل‌کیا هستند، مانند: ۱. مدکیا البخاری التنهجی؛ ۲. السید ناصر کیا ابن السید رضی کیا التیمجانی (که تفسیری نیز از ابی‌فضل بن شهردویر خریداری کرده است)؛ ۳. السید هادی کیا میانه‌هی (نک.: علم‌الهدی، ۱۳۹۸: ۱۸۱).

بنابراین، طبق این قرائن، احتمالاً «حلی کیا» یا به نقل برخی فهارس «علی کیا» از نسل شیعیان زیدی گیلان بوده، که کتاب تفسیر حسن بن علی عسکری، ملقب به ناصر اطروش، جزء میراث ایشان قرار داشته است. این فرضیه، با چند مطلب سازگاری دارد: اول، با زیدی بودن برخی راویان اولیه تفسیر که در اسناد تفسیر تصریح شده است (نک: عسکری، ۱۴۰۹: ۱۰). دوم، برخی از نوادگان حسن بن علی ناصر اطروش که کتاب تفسیر از او دانسته شده (نک: استادی، ۱۴۰۰ ج: سراسر متن)، همانند «محمد کیا بن حیدر کیا» که از آل کیا بوده و حاکم زیدی بخش‌هایی از گیلان در قرن هفتم بوده است (نک: ناشناس، حدود قرن هشتم: برگ ۹). همچنین، با راوی اصلی انتهایی اسناد تفسیر، یعنی مهدی مرعشی (متوفای ۵۳۹ ه.ق.) که از خاندان مرعشیان گیلان است و در کتاب احتجاج نیز از او به عنوان راوی تفسیر نام برده شده (نک: استادی، ۱۴۰۱: سراسر متن) و تصریح شده است که این روایات این تفسیر، مشهور نیست و به همین دلیل، اسناد آن روایات را مؤلف در کتاب احتجاج درج کرده است (طبرسی، ۱۳۸۶: ۱۴).

نکته مهم دیگر درباره نسخه تفسیر محل بحث و آل کیا این است که، با توجه به اینکه هسته اصلی این تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) از حسن بن علی اطروش (متوفای ۳۰۴ ه.ق.)، عالم و حاکم زیدی مذهب آمل، است (نک: استادی، ۱۴۰۰ ج: سراسر متن) و به اشتباه و در دوره‌های بعدی، به دلیل شباهت نام و نسب و القاب اطروش، به امام حسن عسکری (ع) منسوب شده (نک: همو، ۱۴۰۰ ب: سراسر متن) به نظر می‌رسد عنوان اصلی در متن نسخه و نیز تصریح به امام حسن عسکری (ع) و فرزند ایشان به «القائم» در متن نسخه تفسیر کنونی، در آنجا که نوشته است: «هذا آخر ما وجد من تفسیر الامام ابي محمد الحسن بن علی العسکری علیه افضل صلوات الرحمن و علی آبائه الطاهرين و علی ولده القائم المنتظر المهدي امام زماننا الذي ننتظر خروجه و ظهوره»، در زمانی انجام شده است که کاتب یا نوه دختری کاتب، از مذهب زیدیه سه‌امامی عدول کرده و به مذهب اثنا عشریه درآمده باشند؛ زیرا آل کیا، از حدود قرن دهم، به مذهب اثنا عشریه درآمده‌اند. البته منابع، درباره نخستین فرد از خاندان کیا که به امامیه گرویده است، اختلاف دارند. برخی خان

معرفی و بررسی کهن‌ترین نسخه خطی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) / ۴۷

احمد اول (متوفای ۹۴۰ ه.ق.) و گروهی خان احمد دوم (متوفای ۱۰۰۹ ه.ق.) و سال ۹۶۰ ه.ق. را برای این تغییر مذهب ذکر کرده‌اند (نک: رایینو، ۱۳۶۴: ۱۳۴؛ همو، ۱۳۶۶: ۴۹۸؛ شوشتری، ۱۳۷۷: ۳۷۸/۲؛ جعفریان، ۱۳۸۷: ۲۷۸).

۵. درباره تصحیح، مقابله و مقابله‌گر

در انتهای بخش تفسیر نسخه، در حاشیه پایین با خطوط مورب، نوشته شده: «و قد تمت المقابلة ثانياً مع كتاب باباحاجي المعلا هجالي سلمه الله بالشيخ الفقيه المعظم شيخ احمد الكركي سلم الله». به نظر می‌رسد این مقابله دوم، با نسخه مکتبه حجة الاسلام والمسلمين السيد طيب المفتي صورت گرفته باشد؛ در آن نسخه نیز آمده است: «و قد قوبل ذلك الكتاب في ذلك الزمان مع كتاب الشيخ الفقيه النبيه الموحد المسدد الشيخ أحمد الكركي العاملي في عصره» (نک: عسکری، ۱۴۰۹: مقدمه). از حواشی نسخه تفسیر دانشگاه تهران و نیز متن امضای مقابله شیخ احمد کرکی، پیدا است که نسخه دو بار مقابله شده، ولی مشخص نیست مقابله اول را چه کسی انجام داده است. مقابله اول، با خطی کم‌رنگ‌تر از مقابله دوم، در حاشیه درج شده؛ و از جهت مقدار حواشی نیز، به نسبت مقابله دوم، حجم کمتری دارد. بیشتر مطالب حاشیه‌های مقابله، شامل تفاوت نسخه و برخی اندک جافتادگی‌ها است؛ به این معنا که متن اصل نسخه، بسیار کم‌غلط است و مشخص است که صرفاً کاتب خطاط ننگاشته است؛ و کاتب چه «حلی کیا» باشد و چه دیگری، اهل علم و دانشمند بوده است.

ترجمه شیخ احمد کرکی

حر عاملی در *امل الامل* می‌گوید: «السيد أحمد بن الحسين بن الحسن الموسوي العاملي الكركي. أخو ميرزا حبيب الله العاملي، كان فاضلاً عالماً صالحاً فقيهاً معاصراً لشيخنا البهائي، قرأ عليه و روى عنه» (حر عاملی، بی‌تا: ۳۲/۱). بنابراین، با توجه به دوره حیات شیخ بهایی (متوفای ۱۰۳۰ ه.ق.)، شیخ احمد کرکی از اعلام قرن یازدهم هجری محسوب می‌شود. از شیخ احمد کرکی، اطلاعات چندانی یافت نشد؛ جز اینکه شیخ آقابرگ و برخی دیگر، همانند امین عاملی و اصفهانی افندی، مطالب اندکی از پدر و برادر وی و نیز مطالب

حاشیه‌ای دیگر نوشته‌اند (نک: تهرانی، بی‌تا: ۳۶/۵؛ امین عاملی، ۱۴۲۱: ۴۷۳/۵؛ اصفهانی افندی، ۱۴۰۳: ۶۵/۲).

۶. درباره سند ابتدای نسخه

برای تفسیر منسوب به امام عسکری (ع)، چند دست سند قابل طرح است: ۱. اسناد بر نسخه‌های خطی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، که خود دو نوع‌اند؛ ۲. اسناد این تفسیر، در کتابی که الاحتجاج خوانده می‌شود؛ ۳. سند مشابه در روایات انفرادی دیگر منابع، همانند آثار شیخ صدوق؛ ۴. اسناد احتمالی و تعویضی. جدای از اینها، و در دسته‌بندی دیگری از اسناد، اسناد تفسیر در نسخه‌های خطی تفسیر منسوب به امام عسکری (ع) سه دسته‌اند؛ برخی دارای یک نوع سند ابتدایی (و یک سند مختصر داخلی مشابه) و برخی دارای سند دیگر، و برخی دارای هر دو نوع این سندهای ابتدایی کتاب (به همراه یک سند مختصر داخلی مشابه) هستند، که در بخشی از طریق، افراد راویان با هم مشترک‌اند (نک: استادی، ۱۴۰۰ الف: سراسر متن).

در نسخه خطی تفسیر دانشگاه تهران، دو سند از این اسناد وجود دارد، که اولی در ابتدای نسخه به صورت متن اصلی آمده است (البته با توجه به اینکه ۱۶ صفحه اول نسخه نونویس، اما قدیمی است)؛ و دومین سند، به صورت حاشیه در کنار متن سند اصلی، به دست شیخ احمد کرکی و در زمان مقابله نسخه، یعنی حدود قرن یازدهم، به متن نسخه اضافه شده است. این اسناد عبارت‌اند از:

الف. سند اصلی، ابتدای کتاب (البته نونویس اول)

قال محمد بن علی بن محمد بن جعفر بن رفاق حدثني الشيخان الفقيهان أبو الحسن محمد بن أحمد بن علي بن الحسن بن شاذان و أبو محمد جعفر بن أحمد بن علي القمي رحمه الله قالا حدثنا الشيخ الفقيه أبو جعفر محمد بن علي بن الحسن بن موسى بن بابويه رحمه الله قال أخبرنا أبو الحسن محمد بن القاسم المفسر الاسترأبادي الخطيب رحمه الله قال حدثني أبو يعقوب يوسف بن

معرفی و بررسی کهن‌ترین نسخه خطی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) / ۴۹

زیاد و أبو الحسین علی بن محمد بن سیار و کانا من الشیعة الإمامیه قالوا کان أبوانا إمامیین و كانت الزیدیة هم الغالبین بأستراباد، و کنا فی إماره الحسن بن زید العلوی الملقب بالداعی إلى الحق إمام الزیدیة و کان کثیر الاصغاء إلیهم، یقتل الناس بسعایاتهم فخشینا هم علی أنفسنا فخرجنا بأهلینا إلى حضره الامام الحسن بن علی بن محمد أبی القائم علیهم السلام ...

در نسخه‌های خطی دیگری از تفسیر نیز، این سند با تفاوت‌های اندکی موجود است (نک: عسکری، ۱۴۰۹: ۸؛ ا، ب، د، ط، ق، و).

تفاوت‌های سند این نسخه با برخی نسخه‌های دیگر

۱. تفاوت راوی اولیه تفسیر، که در این نسخه «رفاق» آمده است؛ یعنی: محمد بن علی بن محمد بن جعفر بن رفاق؛ اما در برخی نسخه‌های دیگر، «دقاق» ذکر شده است. چون وی، از نظر رجالی مهمل یا حداقل مجهول است، نمی‌توان درستی این اسم را به دقت، تجزیه و تحلیل کرد. شاید محمد دقاق، فرزند علی دقاق، که شیخ شیخ صدوق است باشد، که روایات متعددی از او با نام‌ها آمده است: «علی بن أحمد بن محمد بن عمران الدقاق»، «علی بن أحمد بن موسی الدقاق» و «علی بن أحمد بن موسی» در آثار صدوق موجود است (نک: صدوق، بی‌تا: ۲۵۰). مجلسی تصریح دارد که شخصی که در سلسله اسانید صدوق ملقب به «الدقاق» است، یک نفر و همان علی بن احمد بن محمد بن عمران است (مجلسی، ۱۴۰۳: ۵۷/۱). البته بعید است که محمد دقاق، فرزند علی باشد، مگر اینکه پدر محمد دقاق، معمر و کهنسال باشد و محمد، فرزند کوچک وی؛ چون فاصله زمانی میان این دو راوی، زیاد و حدود هفتاد سال است (نک: استادی، ۱۴۰۰ الف: سراسر متن).

۲. در این اسناد نام «حسین» جد صدوق را، «حسن» ذکر کرده؛ أبو جعفر محمد بن علی بن الحسن بن موسی بن بابویه.

۳. بین ابویعقوب یوسف و بن زیاد، «بن محمد» نیامده است.

۴. ابو الحسن، کنیه علی بن محمد بن سیار، «أبو الحسین» درج شده است.

۵. در برخی نسخه‌های دیگر، محمد بن سیار، «محمد بن یسار» درج شده است. چون وی نیز مجهول است، نمی‌توان درستی این اسم را تجزیه و تحلیل کرد.

۶. در برخی نسخه‌های دیگر، حضرت امام الحسن بن علی، همراه با کنیه «أبی محمد» ذکر شده است (نک: عسکری، ۱۴۰۹: مقدمه؛ عسکری، قرن ۱۰ و ۱۱: آغاز نسخه).

ب. سند دوم (نونویس دوم از قرن یازدهم)

قال الشيخ أبو الفضل شاذان بن جبرئيل بن إسماعيل القمي أدام الله تأييده حدثنا السيد محمد بن سراهنك الحسنی الجرجانی عن السيد أبي جعفر مهدي ابن ابی حرب الحسيني المرعشي عن الشيخ الصدوق أبي عبد الله جعفر بن محمد الدوريسي عن أبيه عن الشيخ الفقيه أبي جعفر محمد بن علي بن موسى بابويه رحمه الله تعالى (الاحمد كركي)

این سند، دو بخش دارد؛ بخش اول آن تا شیخ صدوق در حاشیه نسخه و به قلم شیخ احمد کرکی (قرن ۱۱) درج شده است؛ و بخش دوم، که مشابه سند دیگر داخل متن بوده، نگارش نیافته و تکرار نشده است.

این سند تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، به طور کامل در برخی نسخه‌های خطی دیگر تفسیر آمده است (از باب نمونه نک: نسخه خطی رضوی به شماره ۱۱۱۶۵ با تاریخ قرن ۱۰؛ و نیز نسخه خطی مرعشی به شماره ۱۱۹۸۵ قرن ۱۱).

تفاوت‌های این سند نسخه با برخی نسخه‌های دیگر

۱. السيد محمد بن سراهنك، که در برخی نسخه‌های دیگر به صورت شراهک و شراهتک الحسيني یا الحسنی الجرجانی آمده، و در واقع عنوان «محمد بن سراهنك الحسيني العلوی المرعشي الجرجانی» صحیح است (نک: استادی، ۱۴۰۱: سراسر متن).

۲. السيد أبي جعفر مهدي ابن ابی حرب الحسيني المرعشي نیز، در برخی نسخه‌های خطی، به صورت السيد أبي جعفر مهتدي بن حارث الحسيني المرعشي آمده است (نک: نسخه خطی مرعشی به شماره ۱۱۹۸۵ قرن ۱۱).

معرفی و بررسی کهن‌ترین نسخه خطی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) / ۵۱

ج. سند اصلی، اواسط کتاب

جدای از سند اصلی ابتدای متن کتاب، یک اشاره دیگر به آن سند، در اواسط کتاب شده، و نام دو راوی آن ذکر شده است:

قال أبو يعقوب يوسف بن زياد و علي بن سييار رضی الله عنهما حضرنا ليلة علي غرقة الحسن بن علي بن محمد. و قد كان ملك الزمان له معظماً و حاشيته له متبجلين إذ مر علينا و الي البلد و الي الجسرین و معه رجل مكتوف. والحسن بن علي (ع) مشرف من روزنته. فلما رأه الوالي، ترجل عن دابته إجلالاً له. فقال له الحسن بن علي (ع) عد إلى موضعك فعاد و هو معظم له و قال يا ابن رسول الله: أخذت هذا في هذه الليلة علي باب حانوت صيرفي فاتهمته بأنه يريد نقبه والسرقه منه فقبضت عليه فلما هممت بأن أضربه خمسمائة ... (نک: عسکری، ۸۰۸. ق: برگ ۷۶).

این سند، و داستان پس از آن، به روشنی نشان می‌دهد که «حسن بن علی» در این متن، ناصر اطروش امام زیدیه طبرستان است نه امامین عسکریین (ع)، که تحت نظارت و محصور حاکم زمان بوده‌اند (نک: پاکتچی، ۱۳۹۱: ۶۲۶). چون ناصر اطروش، پس از کناره‌گیری از قدرت و مشغول‌شدن به تدریس و آموزش تفسیر به دانشجویان، بسیار از احترام افراد حکومتی برخوردار بود؛ همان حکومتی که خود پایه‌گذار آن بود (نک: ابن‌اسفندیار، ۱۳۲۰: ۲۷۵؛ موسوی‌نژاد، ۱۳۹۲: ۱۴۷).

۷. فهرست مطالب نسخه و کمبودها

اگر تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، همان تفسیر کبیر حسن بن علی اطروش باشد، به این معنا است که این تفسیر، همان‌گونه که از نامش پیدا است، بسیار مفصل بوده، و بخش اندکی از جزواتش اکنون در اختیار ما است؛ یا شاید همان تفسیری باشد که این شهر آشوب در معالم به الحسن بن خالد البرقی نسبت داده و نوشته است: «من کتبه تفسیر العسکری من املاء الامام علیه السلام مایة و عشرون مجلدة» (ابن شهر آشوب، بی‌تا: ۷۰).

در هر صورت، از متن نسخه کنونی نیز، که خواهیم گفت، روشن است که اصل این تفسیر کنونی نیز مفصل بوده و اکنون بخش‌هایی از آن که یافته شده بود، در کنار هم قرار گرفته و به این شکل تجمیع و نسخه‌برداری شده است.

الف. فهرست آیات موجود

متن نسخه موجود از تفسیر، فقط شامل سوره فاتحه و سوره بقره تا پایان آیه ۲۸۲ است؛ و حدود ۳۷۹ روایت غالباً بلند، در آن شماره‌گذاری شده است (عسکری، ۱۴۰۹: سراسر متن). البته بخشی‌هایی از آیات نیز در این میان نیامده‌اند.

ب. افتادگی‌ها و درهم‌آمیختگی نسخه، نسبت به نسخه اصل مؤلف

متن کنونی تفسیر، اگر به صورت عادی، یا ترتیب آیات همراه توجه موضوعی خوانده شود، گویای درهم‌آمیختگی برخی مطالب، یا ارتباط‌نداشتن آنها و از همه مهم‌تر، افتادگی‌هایی در بخش‌های مطالب و تفسیر آیات است.

۱. افتادگی و از بین رفتن بخش‌هایی از مجلدات تفسیر عسکری

در متن کنونی و در دسترس تفسیر، نمونه‌هایی وجود دارد که نشان می‌دهد نسخه‌برداری اولیه، بخش‌هایی از جزوات تفسیر را یافته، و امیدوار بوده است که دیگر بخش‌های مفقود تفسیر را نیز بیابد و به جمع جزوات تفسیر بیفزاید. برخی از این نمونه‌ها و شواهد عبارت‌اند از:

۱. و قد وفقنی الله لاتمام هذا الجزء من تفسیر الامام علیه و علی ابنه و آبائه الطیبین السلام، مما وجدنا مرتباً من أول الحمد إلى هذه الآية من سورة البقرة. و يتلوه شیء آخر من هذا التفسیر مما وجد مفقوداً مطلع الآية، ساقطاً من الآية المزبورة إليها بقدر ثلث جزء من الاجزاء الثلاثین للقرآن تقریباً. و نرجو الله أن یرزقنا الوصول إلى تمام هذا التفسیر الجلیل العظیم الکبیر المتضمن لمعارف (همان: ۵۶۸).

۲. شیء آخر من هذا التفسیر، من هذه السورة، مما وجد مفقوداً مطلع الآية (همان: ۵۶۹).

معرفی و بررسی کهن‌ترین نسخه خطی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) / ۵۳

۳. هذا آخر ما وجد من هذا التفسير في هذا الموضوع، و نرجو من الله أن يرزقنا تمام هذا التفسير (همان: ۶۰۲).

۴. بسم الله الرحمن الرحيم شيء آخر من هذا التفسير من موضع آخر من هذه السورة أيضا (همان: ۶۰۳).

۵. شيء آخر من تفسير هذه السورة من الإمام الحسن بن علي العسکری عليه و علي آبائه وابنه القائم عليهم السلام المنتظر المهدي السلام (همان: ۶۳۶).

با توجه به اینکه تقسیم قرآن به سی جزء، و هر جزء به چهار حزب، پس از دوران حجاج و به منظور تسهیل در تدریس و فراگیری قرآن انجام گرفت (نک: صالح، ۱۳۷۲: ۹۳-۹۷) و به واسطه مدارس علمی و آموزشی پُرننگ شد (زرکشی، ۱۳۷۶: ۲۵۰/۱) به نظر می‌رسد متن تفسیر عسکری نیز بر اساس احزاب قرآن، تدوین و نسخه‌نویسی شده بوده است. بر این اساس، تفسیر آیات اول قرآن تا حدود ابتدای سوره آل‌عمران، ده مجلد می‌شود؛ و تفسیر تمامی قرآن ۱۲۰ جلد خواهد شد.

۲. درهم آمیختگی مطالب و مجلدات تفسیر عسکری

طبق نشانه‌هایی که در عنوان قبل بیان شد، تفسیر یک‌جلدی کنونی که شامل آیات حمد تا ۲۸۳ سوره بقره است، در واقع شامل مجلدات نازک‌تری بوده که طبق قرائن، مطابق با تقسیم‌بندی احزاب قرآن کریم است؛ یعنی هر حزب، یک مجلد تفسیر را تشکیل می‌داده است. اما در این میان، بخشی از این مجلدات در دسترس نسخه‌برداری اولیه قرار گرفته که چون برخی از این جزوات کامل نبوده و برخی برگ‌برگ شده بوده‌اند، نسخه‌برداری که آن را مجموع و یک‌جا نگارش و صحافی کرده، دقت لازم را در ترتیب مطالب از خود به خرج نداده، و این تجمع، شامل ترتیب کامل و درست آیات قرآن نیست. به این معنا که برخی مجلدات، پس و پیش در کناره هم قرار گرفته‌اند و تجمیع و نسخه‌برداری شده‌اند. برای توجه بیشتر به برخی از این نمونه‌ها، که نشانه‌هایی در متن تفسیر کنونی داشت، همانند عنوان «شئء آخر» و «اسناد مشابه اسناد ابتدای نسخه خطی»، جدولی را (با توجه به قرائن متنی و احزاب قرآن) تنظیم کرده‌ایم.

جدول اختلاط و درهم آمیختگی مجلدات و احزاب تفسیر عسکری			
مجلد احتمالی	شروع آیات	دلیل	ارجاع صفحات چاپی
۳	۸۶ بقره	ابتدای متن، سند جدید، شبیه سند اواسط کتاب آمده است.	ش ۳۶۳
۵ (و ۶)	۱۵۸ بقره	شیء آخر، تصریح نسخه بردار بر شروع مجلد در برخی از نسخه های خطی نیز ۱۵۹ بقره ذکر شده و آمده است که این جلد ۴۲ آیه است.	ص ۵۶۹
۷ (و ۸ و ۹)	۱۹۸ بقره	شیء آخر، تصریح نسخه بردار بر شروع مجلد	ص ۶۰۳
۱۰	۲۶۵ بقره	ابتدای متن، سند جدید، شبیه سند ابتدای کتاب آمده است.	ص ۳۱۶
۱۱	۲۸۲ بقره	شیء آخر، تصریح نسخه بردار بر شروع مجلد	ص ۶۳۶
نامشخص	نامشخص	شیء آخر، تصریح نسخه بردار بر شروع مجلد	ص ۵۶۸

از باب نمونه، بخش جلد دهم، از نظر حجمی، نامتوازن با مجلدات دیگر است، که مشخص است از برگه های مجلدات دیگر با آن مخلوط شده است. یا مثلاً یک مجلد بدون متن تفسیری است که بتوان از آیات آن، شماره مجلد را مشخص کرد. یعنی این صفحه، یک برگ تنها از یک مجلد بوده که نسخه بردار در انتهای کتاب تفسیر جانمایی کرده است. برای دقت بیشتر راجع به درهم آمیختگی متن تفسیر در نسخه برداری، شماره صفحات چاپی و حجم صفحات را در مجلدات مشخص شده، ملاحظه کنید. مثلاً جلد هفتم و هشتم، که در برخی از نسخه های خطی، نسخه بردار آن را شامل ۴۲ آیه خوانده است، طبق صفحات چاپی، از صفحه ۵۶۹ تا ۶۰۳، یعنی ۳۳ صفحه، است. اما مجلد دهم تفسیر اصلی مؤلف، از صفحه ۳۱۶ تا ۶۳۶، یعنی حدود سیصد صفحه چاپی، است.

نتیجه

۱. طبق آمار فهرست فنخا، حدود ۹۵ نسخه خطی از تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) شناسایی شده که غیر از حدود ۱۵ نسخه بدون تاریخ کتابت است، و بقیه نسخه‌ها، تاریخ‌هایی میان ۸۰۸ تا ۱۲۶۸ ه.ق. دارند.

۲. کهن‌ترین نسخه تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) را در دو وضعیت می‌توان بررسی کرد؛ یکی نسخه مستقل تفسیر، و دوم، نسخه خطی که بخشی از تفسیر را به صورت غیرمستقل در خود جای داده است. قدیمی‌ترین نسخه مستقل (با فرض غیرمخدوش بودن تاریخ کتابتش)، نسخه خطی دانشگاه تهران، به تاریخ ۸۰۸ ه.ق. است. از آن سو، قدیمی‌ترین نسخه غیرمستقل از تفسیر عسکری که حدود ۴۰ روایت از ۳۶۳ روایت موجود آن را در بر دارد، نسخه خطی کتاب احتجاج است، که کهن‌ترین نسخه خطی آن در کتابخانه حوزه علمیه اردکان به شماره ۱۷۷ با تاریخ ۷۳۶ ه.ق. نگهداری می‌شود.

۳. نسخه تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) دانشگاه تهران، دو خط و ترمیمی است؛ و مشخص است که نسخه از ابتدایش افتادگی داشته و در ۱۶ برگ اول به صورت حرفه‌ای، ترمیم شده است.

۴. نکته بسیار مهم در اصالت تاریخی نسخه، وضعیت تاریخ کتابت نسخه است، که در انتهای بخش تفسیر نسخه، و قبل از مطلب *احیاء العلوم*، درج شده است. این تاریخ، با توجه به رنگ جوهر و نیز شکل خط، نونویس است و در زمان ترمیم نسخه درج شده است؛ یعنی خط تاریخ کتابت، با خط متن ۱۶ برگ اول هماهنگی دارد. همچنین، از نظر چینش نوشته کاتب در جاسازی داخل متن نسخه، و سفیدی اندکی که در انتهای عنوان کاتب وجود دارد و شسته شده، به نظر می‌رسد نام کاتب و تاریخ کتابت، مخدوش و نونویس باشد؛ اما در هر صورت با توجه به متن اصلی نسخه، نسخه متعلق به قرن هشتم یا نهم است.

۵. کاتب نسخه، حلی کباء یا علی کباء احتمالاً از نسل شیعیان زیدی گیلان بوده، که کتاب تفسیر عسکری جزء میراث او است.

۶. در نسخه خطی تفسیر دانشگاه تهران، دو سند از این اسناد تفسیر وجود دارد، که اولی در ابتدای نسخه به صورت متن اصلی آمده (البته با توجه به اینکه ۱۶ صفحه اول نسخه نونویس، اما قدیمی است)؛ و دومین سند، به صورت حاشیه در کنار متن سند اصلی، به قلم شیخ احمد کرکی و در زمان مقابله نسخه، یعنی حدود قرن یازدهم، به متن نسخه اضافه شده است. اسناد این نسخه، تفاوت‌هایی با دیگر اسناد نسخه‌های خطی تفسیر دارد.

۷. اصل تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، مفصل بوده؛ و اکنون بخش‌هایی از آن که یافته شده در کنار هم قرار گرفته و به این شکل کنونی تجمیع و نسخه‌برداری شده و این نسخه‌برداری، دچار درهم‌آمیختگی‌هایی است.

معرفی و بررسی کهن‌ترین نسخه خطی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) / ۵۷

منابع

- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (بی‌تا). *معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعة*، نجف: المطبعة الحیدریة.
- ابن اسفندیار، محمد (۱۳۲۰). *تاریخ طبرستان*، به کوشش: عباس اقبال آشتیانی، تهران: بی‌نا.
- استادی، کاظم (۱۴۰۰ الف). «بررسی سندی و رجالی اسناد تفسیر منسوب به امام عسکری (ع) تا شیخ صدوق»، در: *قرآن و روشنگری دینی*، دوره ۲، ش ۳، ص ۱۴۱-۱۶۴.
- استادی، کاظم (۱۴۰۰ ب). *گزارش شکلی اسناد تفسیر امام حسن عسکری (ع)*، رساله مخطوط، قم: کتاب‌خانه آیت الله مرعشی.
- استادی، کاظم (۱۴۰۰ ج). *بازشناسی مؤلف تفسیر منسوب به عسکری (ع)*، رساله مخطوط، قم: کتاب‌خانه آیت الله مرعشی.
- استادی، کاظم (۱۴۰۱). «در جست‌وجوی ابوجعفر الحسینی العلوی المرعشی»، در: *مطالعات تاریخی قرآن و حدیث*، س ۲۷، ش ۷۱.
- اصفهان‌افندی، عبدالله (۱۴۰۳). *ریاض العلماء*، قم: بی‌نا.
- امین‌عاملی، سید محسن (۱۴۲۱). *اعیان الشیعة*، بیروت: دار التعارف.
- پاکتچی، احمد (۱۳۹۳). «تفسیر، سده‌های میانه»، در: *دانش‌نامه بزرگ اسلامی*، ج ۱۵، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- تهرانی، آقابزرگ (بی‌تا). *طبقات اعلام الشیعة*، تحقیق: علی‌نقی منزوی، قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۷). *اطلس شیعه*، تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- حر عاملی، محمد بن حسن (بی‌تا). *امل الآمل فی علماء جبل عامل*، تحقیق: السید احمد الحسینی، بغداد: مکتبة اندلس.
- دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۳۰). *فهرست نسخه‌های خطی کتاب‌خانه مرکزی دانشگاه تهران* (ج ۴-۱۸)، تهران: دانشگاه تهران.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۱). *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران*، تهران: کتاب‌خانه ملی.

- رابینو، ه. ل (۱۳۶۶). ولایت دارالمرز گیلان، ترجمه: جعفر خممامی زاده، رشت: طاعتی.
- رابینو، ه. ل (۱۳۶۴). فرمانروایان گیلان، ترجمه: جکتاجی و رضا مدنی، رشت: گیلکان.
- زرکشسی، محمد بن عبد الله (۱۳۷۶). البرهان فی علوم القرآن، محقق: محمد أبو الفضل إبراهيم، بیروت: دار إحياء الكتب العربية.
- شریعتی فوکلائی، حسن (۱۳۸۸). حکومت شیعی آل کیا در گیلان، قم: شیعه‌شناسی.
- شوشتری، نورالله (۱۳۷۷). مجالس المؤمنین، تهران: اسلامیه.
- صالح، صبحی ابراهیم (۱۳۷۲). مباحث فی علوم القرآن، قم: منشورات الرضی.
- صدوق، محمد بن علی (۱۳۷۹). معانی الاخبار، قم: جامعه مدرسین.
- صدوق، محمد بن علی (۱۳۹۰). عیون اخبار الرضا (ع)، نجف: المطبعة الحیدریة.
- صدوق، محمد بن علی (بی تا). علل الشرائع، قم: مکتبه الداوری.
- طبرسی (منسوب به)، أحمد بن علی (۱۳۸۶). الاحتجاج، تعلیق: السيد محمد باقر الخرسان، نجف: النعمان.
- طبرسی (منسوب به)، أحمد بن علی (۷۳۶ ه.ق.). نسخه خطی احتجاج، اردکان: کتاب‌خانه حوزة علمیه اردکان، ش ۱۷۷.
- عسکری (منسوب به)، حسن (۸۰۸ ه.ق.). نسخه خطی تفسیر عسکری، تهران: کتاب‌خانه دانشگاه تهران، ش ۶۴۱۴.
- عسکری (منسوب به)، حسن (قرن ۱۰). نسخه خطی تفسیر عسکری، مشهد: کتاب‌خانه آستان قدس رضوی، ش ۱۱۶۵.
- عسکری (منسوب به)، حسن (قرن ۱۱). نسخه خطی تفسیر عسکری، قم: کتاب‌خانه آیت‌الله مرعشی، ش ۱۱۹۸۵.
- عسکری، حسن (۱۴۰۹). التفسیر المنسوب الی الامام ابی محمد الحسن بن علی العسکری، تحقیق: محمدباقر ابطحی، قم: بی نا.
- علم‌الهدی، علی بن الحسین (۱۳۹۸). المسائل الناصریات، تحقیق: بروجردی، قم: دار الحدیث.
- مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳). بحار الانوار، بیروت: مؤسسة الوفاء.

معرفی و بررسی کهن‌ترین نسخه خطی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) / ۵۹

موسوی‌نژاد، سید علی (۱۳۹۲). مجموعه مقالات همایش بین‌المللی ناصرکبیر، تهران: مجمع جهانی اهل بیت (ع).

ناشناس (حدود قرن هشتم). رساله فی تراجم علماء الزیدیه و تألیفاتهم (نسخه خطی ناقص درباره زیدیان گیلان)، نجف: نسخ خطی کتاب‌خانه کاشف الغطاء، ش ۱۵۷۳.